

Kritiškosios diskurso analizės metodologinio principo taikymas sociologiniuose tyrimuose

Audronė Teležienė

*Kauno technologijos universitetas,
Socialinių mokslø fakultetas,
Sociologijos katedra,
K. Donelaičio g. 20, LT-44239 Kaunas
el. paštas audrone.teleziene@ktu.lt*

Straipsnyje analizuojama „diskurso“ samprata, pristatoma diskurso analizės metodologinio prieigø ávairovė, išryškkinamas ir argumentuojamas kritiškosios diskurso analizės metodologinės tradicijos pritaikomumas sociologiniams tyrimams. Analizuojant kritiškosios diskurso analizės metodologinę tradiciją atskleidžiami jos teoriniai pamatai, bendrieji analitiniai rėmai, aptariamø specifinės taikymo sritys.

Raktaþodþiai: diskursas, diskurso analizė, kritiškoji diskurso analizė

ÁVADAS

Diskurso analizė – postpozityvistinės socialinių mokslø tradicijos dalis. Pirminės teorinės ir metodologinės diskurso analizės ištakos siekia XX a. pradžios rusišką formalizmą ir XX a. vidurio prancūzišką strukturalizmą. Ðiuolaikinių diskurso analizės formø teorinis pamatas – socialinio konstruktyvizmo ir post-strukturalizmo sociologinės paradigmos bei kai kurios kitos mikrosociologijos teorijos. Diskurso analitinė tyrimø sritis antropologijoje, lingvistikoje, filosofijoje, psichologijoje bei sociologijoje ėmė smarkiai populiarėti nuo 8-ojo dešimtmečio pradžios. Domėjimasis ávairiais kalbos vartojimo, tekstø, pokalbø ar kitø komunikacinių ávykiø aspektais ágavo diskurso analizės pavadinimą (vok. *Textwissenschaft*) bei tapo atskira tyrinėjimø sritimi ar net universitetine disciplina (Dijk 1985b: xi). Per kelis dešimtmečius Ði tyrimø sritis patyrė didelę intradiscipliną specializaciją, kelianėia nemaþą sumaištą tiek pateikiant „diskurso“ sampratą, tiek bandant susisteminti turtingą diskurso analizės metodologinę tradiciją. Tam tikras neapibrėþtumas vartojant „diskurso“ sàvoką bei renkantis diskurso analizės metodikas stebimas ir Lietuvoje. Tad daugiaprasmės „diskurso“ sàvokos apibrėþimas bei diskurso analizės metodologijos susistemintas pristatymas tampa Lietuvos akademinėi bendruomenei aktuali diskusiniu klausimu.

Antroje straipsnio dalyje išskiriama ir pristatoma kritiškosios diskurso analizės tradicija. Straipsnio apimtis riboja galimybes pristatyti ávairias straipsnyje minimas metodologines diskurso analizės tradicijas ar metodines prieigas. Vienos jø, pvz., kontent analizė bei pokalbø analizė, yra plaėiai apraðomos ávairiuose sociologijos vadovėliuose ar moksliniuose darbuose ir gerai papástamos Lietuvos sociologams. Kitos,

pvz., etnografinė tekstø analizė, objektyvioji hermeneutika ar kritiškoji diskurso analizė, aptariamø ir tuo paėiu papástamos maþiau. Vadovaujantis Ðiuo argumentu bei remiantis pastarøjø metø Europos sociologø (ypaė Prancūzijos, Vokietijos bei Austrijos) darbuose naudojamø metodikø populiarumo rodikliais (Titscher et al. 2000), Ðiame straipsnyje detalesnei analizei pasirenkama kritiškosios diskurso analizės metodologinė tradicija.

DISKURSO SAMPRATA

Kasdienėje kalboje sàvoka „diskursas“ vartojama kaip „diskusijos“ sinonimas, arba suprantama kaip tam tikras þnekėjimo, kalbėjimo būdas (Kress 1985: 27). Harré et al. (1999) diskursą vadina kalba (angl. *language*), o atskirø diskurso subjektø naudojamą specifiną þodyną prilygina dialektui (angl. *dialect*). Taigi lingvistiniuose diskurso apibrėþimuose diskurso pagrindiniu elementu esti kalba arba þneka. Socialiniai mokslai diskurso apibrėþimà išpleėia akcentuodami diskurso kaip socialinio veiksmo, ypatingos interakcijos sampratą. Ðia diskurso analizei svarbiais tampa ne tik išsakytais ar paraþytø tekstas, bet ir jà kuriantys, perduodantys ir interpretuojantys veikėjai bei diskursą ágalinantys bei apribojantys tiesioginiai ar istoriniai kontekstai.

Humanitariniuose ir socialiniuose moksluose egzistuoja keletas „diskurso“ apibrėþimø perspektyvø (Grimshaw 2003: 27). Pagal pirmąją, diskursas suvokiamas kaip tam tikra subkultūra arba kaip ypatingos interakcijos arena, kur socialiniai veikėjai ávairiomis formomis artikuluoja savo idėjas, vertybes bei poþiūrius. Vadovaudamiesi tokia samprata tyrėjai analizuoja savitus feminizmo, aplinkosaugos, rasistinius, individualizmo, seksizmo, marksizmo diskursus. Ant-

roji perspektyva apibrėžia diskursą kaip tai, kas yra pasakyta ar parašyta socialinių veikėjų. Šioje perspektyvoje diskurso analizė domisi kalbėjimu kaip priemonė socialiniam žmonių gyvenimui aprašinti, analizuojamas diskursas, kaip socialinio proceso vyksmas.

Teoriniai diskurso sąvokos apibrėžimai visuomet esti smarkiai susiję su bendrosiomis mokslinėmis paradigmomis. Bendrąja prasme sociologijoje diskursas gali būti suvoktas kaip komunikacinio veiksmo procesas, kurio materialiai išraiška apima teksto formą (Chimombo 1998: ix). Tekstai susideda iš sakininių bei rašytinių žodžių, simbolių, gestų, garsų, pauzių ir net iš veiksmo dalyvių minčių ar žvaizdžių šio elementų kombinacijų, kurios naudojamos komunikuoti idėjas, emocijas, būklės, požiūrius ir pan. Tokiu atveju diskurso analizė apibrėžiama kaip „metodologija, apgalinti komunikacinio proceso bei tekstą, kaip šio proceso rezultatą, analizė“ (Chimombo 1998: ix).

Atliekant empirinius tyrimus svarbi „diskurso“ sąvokos operacionalizacija. Šia prasme naudinga apibrėžti diskursą nusakant tokius pagrindinius jo elementus:

- 1) dėmesio objektą (temą ar klausimą),
- 2) turinį (objektą aprašančius ir vertinančius teiginius),
- 3) diskurso dalyvius bei
- 4) diskurso kontekstą (dažnai diskurso dalyviai analizuojami kaip konteksto dalis).

Atliekant diskurso analizę galima tirti visus ar keletą diskurso elementų. Pirmoji iš anksčiau minėtų perspektyvų, autorės nuomone, dėmesį telkia į aprašomąją diskurso objekto ir turinio bei dalyvių analizę, tuo tarpu antroji perspektyva – į diskurso turinio ar objekto sąsają su kontekstu analizę.

DISKURSO ANALIZĖS METODOLOGINĖ ÁVAIROVĖ

Šiuolaikinės diskurso analizės metodologinė ávairovė lemia tai, jog atskiros jos priegijos nepriklausomai viena nuo kitos formavosi ávairiose disciplinose. Sociologijoje diskurso analizės metodologija susijusi su 7-ajam XX a. dešimtmečiui būdingu makrosociologinių priegijų ir struktūralizmo (struktūrinio funkcionalizmo) paradigmos atmetimu, kai dėmesys buvo nukreiptas į kasdienę socialinę sąveiką ir kitus socialinės realybės mikrolygio aspektus. Tokia interpretacinė, fenomenologinė sociologija atsispindėjo Goffmano, Garfinkelio ir kitų sociologų darbuose (Dijk 1985a: 7). Kartu su sociologine tyrinėjimu pakraipa diskurso analizėje tuo metu pradėjo vyrėti dėmesys monologiniams diskurso žanrams (tekstams, istorijoms ir kt.), kiek vėliau pradėta analizuoti kasdienius pokalbius bei kitas natūralaus dialogo socialinėje interakcijoje formas, pvz., dialogus ávairiose institucinėse situacijose – klasėje, teisme ir pan.

Metodologinių diskurso analizės priegijų ávairovė, apsiribojant vien sociologiniuose tyrimuose dažniau-

siai taikomomis priegiomis, šiame straipsnyje pristatoma vadovaujantis keliais pavyzdžiais. Pagal diskurso išraiškos formą galima skirti pokalbį analizę (angl. *conversation analysis*) arba rašytinių tekstų analizę. Pagal teorines paradigmatises ištakas ir pasirenkamą duomenų analizės metodą kompleksą Teun A. van Dijk (1985b) išskiria keletą diskurso analizės metodologinių tradicijų, o Titscher et al. (2000) išskleidžia visą ávairovę diskurso analizės metodinių priegijų, būdingų socialiniams mokslams.

Teun A. van Dijk (1985b) teigimu, moksliniuose tyrinėjimuose diskurso analizė pirmiausiai siejama su struktūrinės lingvistikos ir semiotikos studijomis. Diskurso analizė šiose studijose reikiama domėjimaisi lingvistiniais diskurso ryšiais, užslėptomis tekste reikšmėmis. Šiose studijose vyrauja aprašomasis diskurso struktūrinių elementų analizės metodas, kai kalba ar tekstas analizuojami gramatikos, leksikos, stilstikos ir pan. aspektais. Ši tradicija apima etnometodologinės pokalbį analizės, diferencinės tekstų analizės, pasakojamosios semiotikos ir kt. metodines priegijas (pr. Titscher et al. 2000). Greta šios lingvistinės analitinės tradicijos ilgainiui pradeda daugiau dėmesio skirti diskurso funkcijoms ir konteksto analizei (Dijk 1985c). Psichologijos ir sociopsichologijos tyrinėjimuose pagrindiniu analizės elementu tampa kognityvinis diskurso kontekstas: suvokimo procesas ir strategijos, atminties kryptingumas, informacijos organizavimas ir pan. Kalbos sociologijoje (sociolingvistikoje) analizuojamas diskurso sąsajos su socialiniu, politiniu kontekstu. Šiuose tyrimuose kalba suvokiama jau ne kaip verbalinis objektas, bet kaip socialinis veiksmas. Sociopsichologijoje ir sociologijoje sekant šia tradicija analizuojamas diskurso vyksmo situacijos, ávairūs sąveiką apibūdinantys elementai: dominavimas, kontrolė, vaidmenys, normos išryškėjančias diskurso kalboje ar tekste. Šios tradicijos tipiniai duomenų šaltiniai – neformalūs pokalbiai, dialogai vykstantys, pvz., užsiėmimo klasėje, daktaro vizito, darbo interviu ar policijos apklausos metu, taip pat parlamentiniai debatai, sprendimų priėmimo procedūros, TV programų kūrimas ir suvokimas bei kt. (Dijk 1985c: 7). Sociologai tokiose situacijose nagrinėja, kaip lytis, amžius, klasinė priklausomybė, etninė priklausomybė ar panašios socialinės charakteristikos yra susijusios su specifinių žodynų, gramatikos, stiliaus, retorikos naudojimu diskurse. Tokios analizės dėka, pvz., tyrėjai Ruth Wodak ir Martin Reisigl (1999) atskleidė, jog baltųjų rasės atstovams neutrali reikšmė turintys žodžiai, išsireiškimai kitų rasės atstovų gali būti suvokiami kaip apibūdinantys ar rasistiniai. Taigi diskurse vartojamos sąvokos, teksto organizavimo taisyklės yra kultūriškai specifinės. Ši diskurso tyrimų tradicija apima kontent analizės (kiekybinės bei kokybinės), pokalbį analizės, funkcinės pragmatikos metodines priegijas (pr. Titscher et al. 2000). Pastarojo dešimtmečio sociologiniuose tyrinėjimuose ypač populiaru tapo kiekybinės kontent analizės metodinė priegija – viena

iš nedaugelio išskirtinai kiekybinių diskurso analizės metodikų (kokybinė turinio analizė turėtų būti interpretuojama kaip atskira metodika). Tokiuose tyrimuose analitinėmis kategorijomis tampa ir atskiri žodžiai, sakiniai, ir labiau *ad hoc* analizės vienetai, tokie kaip straipsnių antraštės, tekstų apimtis. Tokio tipo analizė dažniausiai atliekama turint daug diskurso medžiagos (pokalbių transkripcijų ar tekstų), bei norint pritaikyti įvairius statistinius analizės metodus, pvz., žodžių ar jų junginių pasikartojimo dažnius.

Greta lingvistinės aprašomosios diskurso analizės bei funkcionalistinės diskurso analizės metodologinių tradicijų, Teun A. van Dijk išskiria ir interpretacinę diskurso analizės tradiciją (Dijk 1985c: 8). Hermeneutinė tekstų interpretacija ilgą laiką taikyta literatūroje, istorijoje bei teisės diskurso analizėje. Ši tradicija remiasi subjektyvia diskurso medžiagos interpretacija, kai labai svarbi interpretuotojo asmeninė tos srities patirtis bei mokslininkui priimtina tyrėjo empatija interpretuojamiems objektams. Toks požiūris būdingas žiūlaikinei interpretacinei sociologijai, o populiariausias metodinės prieigos – objektyvioji hermeneutika, etnografinė tekstų ar pokalbių analizė (pr. Titscher et al. 2000).

Dešimtajame bei septintajame XX a. dešimtmetyje prasidėję įvairūs ideologiniai ir politiniai judėjimai, jų socialinė analizė davė pradžią naujai diskurso metodologinei tradicijai. Socialiniuose moksluose, analizuojant politinį diskursą, piniasklaidos artikuluojamus diskursus, vyriausybės ar didelėse industriniuose korporacijų tekstus pradėta taikyti „ideologinė“ diskurso analizė. Remdamasi marksizmu, ši prieiga įvelgia ir diskursą kaip ir klasinių konfliktų, jėgos demonstravimo visuomenėje areną, t. y. diskurso elementai interpretuojami kaip kalbėtojų ar tekstų autorių interesų indikatoriai (Dijk 1985c: 8). Ideologinė diskurso analizė siekia atskleisti diskurse užkoduotus klasinius ar interesų konfliktus, jėgos santykius bei ideologijas. Paskutiniame praėjusio amžiaus dešimtmetyje ideologinė diskurso analizė peraugo ir savarankišką interdisciplinarią metodologinę tradiciją dabar žinomesnę kaip *kritiškoji diskurso analizė*, kuri detaliau pristatoma kitame straipsnio skyrelyje.

Nepaisant to, jog išskirtosios diskurso analizės tradicijos esti skirtingos savo stiliumi, teoriniu pagrindu ir tikslais, jos turi ir panašumų. Pirma, jos dažnai išreiškia domėjimąsi diskurso turiniu (aiškiai išdėstyta, užslėpta, o galbūt apskritai neegzistuojančiu). Ant-rasis panašumas – diskursas analizuojamas ne kaip savitikslis, o kaip savyje užkoduojantis bei reprezentuojantis tam tikrus kognityvinius ar socialinius faktus. Hermeneutika dėmesį telkia ties subjektyviu, asmeninių pasaulėžiūrų ar vertybių raiška. Kritiškojoje diskurso analizėje akcentuojamas kalbėtojų ar teksto autorių sociokultūrinis pagrindas, jų ideologija ir interesai. Kontent analizėje turinys analizuojamas kaip socialinių ar institucinių diskurso produkcijos ir apskritai komunikacijos charakteristikų išraiška (Dijk

1985c: 10). Kitaip tariant, daugelis diskurso analizės prieigų socialiniuose moksluose yra instrumentinės prigimties. Pastarojo laikotarpio tyrinėjimuose galima pastebėti, kad diskursas vis dažniau pats tampa analizės tikslu, t. y. socialinis diskursas analizuojamas ne vien kaip kažkieno kito išraiška ar indikatorius, o kaip autonomiška socialinio veiksmo ir sąveikos forma (Dijk 1985c).

KRITIŠKOJI DISKURSO ANALIZĖ: TEORINIS PAMATAS IR ANALITINIAI RĖMAI

Teun A. van Dijk savo darbuose (pvz., 1985 a, b, c, d) iškėlė tyrinėtojų atsakomybės pasirenkant ir analizuojant socialinę problemą klausimą. Diskurso analizės paskirtis, anot Teun A. van Dijk, yra dvejopa: (1) ji apgalvina komunikacijos ir verbalinės interakcijos formų bei mechanizmų analizę; (2) leidžia formuluoti esamo diskurso kritiką ir alternatyvas (Dijk 1985d: 4, 6). Diskurso analizė leidžia išryškinti kasdienę socialinių problemų raišką per komunikaciją ir socialinę sąveiką. Kritiškosios diskurso analizės pirminis interesas – platesnės socialinės problemos. Tiriamieji diskurso bruožai suprantami tik kaip didesnių problemų – nelygybės, etninės ar rasinės diskriminacijos, seksizmo ir kt. – simptomai ar fragmentiškos iliustracijos. Tačiau diskurso pagalba galima tyrinėti šios problemų ideologines formuluotes, komunikacinę reprodukciją, susijusius socialinių ir politinių sprendimų priėmimo procesus, instituciną bei privatų problemų reprezentavimą (pvz., žurnaluose, piniasklaidoje, neformaliuose kasdieniauose pokalbiuose ir pan.). Tad daugelyje sričių diskurso analizė gali tapti arankiu konstruktyviai ir pagrįstai kritikai. Diskurso analizė, konstruktyviai panaudota socialinių problemų kritikai, Teun A. van Dijk pavadinta kritiškojoje diskurso analize (Dijk 1985d: 7). Kiti teoretikai teigia, jog kritiškoji diskurso analizė priartėja prie interpretacinės hermeneutinės analizės, pastarąją papildydama tyrėjo atsakomybės dimensija (Grimshaw 2003: 29).

Kritiškoji diskurso analizė nėra homogeniškas diskurso analizės metodas, o greičiau – metodologinė tradicija, apimanti įvairias metodikas. Apibendrintai galima pateikti tik teorines jos prielaidas ir bendruosius analitinius rėmus. Specifinės metodinės procedūros gali būti pristatytos tik nurodant ir konkrečius jau atliktus tyrimus bei jų autorius. Įvairius analizės modelius savo tyrimuose yra pristatę Norman Fairclough (1992, 1993, 1995), Ruth Wodak (1996; Wodak et al. 1999) ir kt. Tačiau visi tyrėjai sutaria, kad nėra vieningo modelio, kurį būtų galima pritaikyti įvairiuose tyrimuose, – analizės modelio bei metodų pasirinkimas (kaip ir teorinis rėmas) kritiškojoje diskurso analizėje visuomet esti eklektiškas, pritaikytas specifiniams kiekvieno tyrimo tikslams (Williams 1999: 252).

Kritiškoji diskurso analizė iš kitų šios diskurso analitinės tyrimų srities metodologinių tradicijų pir-

miausiai išsiskiria lingvistinės ir socialinės analizės bei socialinės kritikos derinimu, dėmesiu plačiai suvokiamam kontekstui.

Titscher et al. teigimu, kritiškiosios diskurso analizės teoriniu pamatu esti: funkcinė sisteminė lingvistika (Halliday), kognityvinė lingvistika (Shank, Abelson), Michel'io Foucault idėjos, kritinė teorija (Adorno, Habermas, Horkheimer) bei hermeneutika (Dilthey, Gadamer) (Titscher 2000: 51). Čioje analizėje svarbiausiomis sąvokomis tampa ideologija, galia, hierarchija, vyravimas, skirtingumas, paėymėtas ávairių sociologiniū kintamųjū (lytis, rasė, socioekonominis statusas ir pan.). Daėnū tyrimū objektu tampa lyėū santykiai, rasizmo problemos, ėiniasklaidos diskursai, politiniai diskursai, organizaciniai diskursai ar identiteto dimensijos. Čiuose tyrimuose galimi ávairūs duomenū rinkimo bei analizės metodai – kokybinės atvejo studijos, giluminiai ar struktūruoti interviu, dokumentū analizė, didelės apimties biografiniū tekstū kiekybinė ar kokybinė analizės ir kt.

Kritiėkoji diskurso analizė traktuoja diskursą kaip tam tikrą socialinės veiklos formą. Daėnai analizuojama autentiėka komunikacija, vykstanti ávairiose institucinėse, media, politinėse ar kt. aplinkose. Pabrėėiamas dialektinis santykis tarp atskiro diskurso ávykio bei situaciniū, instituciniū ir socialiniū struktūrū, kuriose jis vyksta: teigiama, jog diskurso ávykis yra jū sąlygotas bei tuo paėiu jas ágalina ir formuoja. Diskursas suvokiamas kaip priemonė socialinio *status quo* palaikymui, atgaminimui ar keitimui (Fairclough, Wodak 1997: 258). Teigiama, jog diskursuose kalbos pagalba ávairūs veikėjai pateikia socialiai sukonstruotas pasaulėėiūras, vertybes, idėjas, poėiūrius, nuomones; diskurso proceso metu áprasmina situacijas, socialinius vaidmenis, tapatybes, tarpasmeninius santykius.

Pagrindiniai kritiėkosios diskurso analizės principai trumpai gali bėti pristatyti taip (Wodak 1996: 17–20):

- Kritiėkoji diskurso analizė pirmiausia suinteresuota socialiniū problemū analize. Ji nesidomi kalba ar jos naudojimu *per se*, o greičiau – socialiniū ir kultūrinīū procesū atspindėiais kalboje.
- Kritiėkoji diskurso analizė analizuoja ávairius galios bei vyravimo santykius, jū išraiėkas diskurse.
- Visuomenė ir kultūra suprantamos kaip dialektiėkai susijusios su diskursu: visuomenė ir kultūra lemia diskurso formas, raiėkà, bet kartu yra atkuriamos ir keičiamos diskurso. Kiekvienas kalbos panaudojimo atvejis atgamina arba transformuoja visuomenę bei kultūrą.
- Teigiama, jog kalba gali bėti naudojama kryptingai ir selektyviai. Tad reikia analizuoti skirtingas tekstū pateiktis, interpretacijas, suvokimus bei socialinà poveikà
- Diskursai esti istoriniai, tad gali bėti suprasti tik santykyje su jū kontekstais. Diskursus ne tik vei-

kia tam tikros kultūros, ideologijos bei istorija – jie yra susiję ir su kitais diskursais.

- Diskurso analizė esti interpretacinė ir aiėkinamoji. Siekiama sisteminės teksto ir jo socialiniū sąlygū, ideologijū bei galios santykiū ryėiū analizės. Interpretacijos visuomet esti dinamiėkos ir atviros naujai informacijai bei naujiems kontekstams.

- Diskursas yra tam tikra socialinio elgesio forma. Kritiėkoji diskurso analizė turi bėti suprantama kaip socialinė mokslinė disciplina, aiėkiai iėdėstanti savo socialinius interesus ir siekianti savo atradimus pritaikyti praktiniuose klausimuose. Kritiėkoji diskurso analizė daėnai tapatina save su politiėkai motyvuotu tyrimu, pasiėyminėiu emancipacijos principu, kai tyrimu siekiama paveikti socialinius santykius ir socialinę realybę.

Paėymėtina, jog kritiėkoji diskurso analizė nesiekia objektyvumo ir socialinio neutralumo pozicijū. Pateikdama emancipatoriėkà ir socialiai kritiėkà analizę ji siekia turėti átakos esamai politinei bei socialinei padėėiai. Či intervencija, ėinoma, turi bėti suvokiama kaip „analitinė“, atskleidėiant ir parodant latentinius kalbinius mechanizmus, kuriais vienos grupės manipuliuoja kitomis. Vienas kritiėkosios diskurso analizės tyrimū reikalavimū – pateikti rekomendacijas, kaip iėvengti ávairiū galios santykius nustatanėiū mechanizmū, pvz., kaip iėvengti seksistiniū implikacijū uėdymo procese mokyklose.

Potencialios kritiėkosios diskurso analizės taikymo sritys apima ávairias temas: moterū studijos (Wodak ir Benke 1997), antisemitizmas (Wodak et al. 1990), faėizmas (Maas 1984), ksenofobija (Matouschek ir Wodak 1995/1996), kalbos vartojimas politikoje (Fairclough 1992), kalbos vartojimas organizacijose (Wodak 1996), identiteto dimensijos (Wodak 1999) ir kt. (Titscher et al. 2000). Tokiū tyrimū rezultatas – teiginys, jog nelygybė ir vyravimas yra nuolat atkuriami ir legitimuojami kalbos pagalba. Taėiau taikymo sritys neapsiriboja galios ir vyravimo temomis. Norman Fairclough (1993) analitinis modelis gali bėti taikomas socialiniū pokyėiū analizei, kai socialiniai pokyėiai yra analizuojami per diskursyvosios praktikos pokyėius. Tokiu būdu Fairclough iėtyrė Anglijos universitetū marketingo pokyėius. Analizuodamas ávairius tekstus (susitikimū protokolus, akademinis CV, darbo skelbimus) jis priėjo iėvadà, jog universitetai atsikako stabilīū instituciniū identitetū ir siekia konstruoti universiteto kaip efektyviai veikianėios ámonės identitetà. Ruth Wodak savo istorinà diskurso analizės modelà taiko uėslėptiems kalboje stereotipams, aliuzijoms ir prietarams atskleisti. Tokiū tyrimū pavyzdėiai – pokarinio antisemitizmo Austrijoje studija (Wodak et al. 1990), poėiūriai á migrantus bei kaimynines Centrinės ir Rytū Europos áalis (Matouschek et al. 1995). Kritiėkoji diskurso analizė taip pat gali bėti taikoma tautinio identiteto tyrimuose (pvz., Wodak et al. 1999). Iėsamiai kritiėkosios diskurso analizės tyrimū apėvalgà galima rasti Toolan (2002).

Atsakant á klausimà, kodël kritiðkoji diskurso analizë esti vertinga sociologiniuose tyrimuose, svarbûs keturi argumentai. Teorinis argumentas – socialinës struktûros, pvz., klasiniai santykiai dialektiðkai sàveikauja su socialinëmis veiklomis, o diskursas esti viena socialinës veiklos formø. Metodologinis argumentas nurodo á vis dãpnesnà tekstø kaip socialinës informacijos ðaltiniø naudojimą socialiniuose tyrimuose. Istorinis argumentas teigia, jog tekstai yra puikûs socialiniø pokyèiø indikatoriai – tekstuose atsispindi identiteto ir þinojimo struktûrø rekonstrukcijos, diskursas parodo socialiniø santykiø pokyèius. Ketvirtasis argumentas yra politinis ir susijæs su kritiðkàja diskurso analizës pakraipa: tekstai yra socialinës kontrolës ir galios ðdraiðkos priemonë, tad tekstø analizë tampa svarbia sociologinës analizës dalimi (Tischer et al. 2000).

APIBENDRINIMAS

Apibendrinant pateiktàjà medþiagà galima teigti, kad diskursas yra specifiniø idëjø, sàvokø bei kategorijø apie tam tikrà dëmesio objektà derinys, artikuliuojamas tam tikrø socialiniø veikëjø tam tikruose kontekstuose. Diskursas socialiniuose moksluose dãpniausiai nagrinëjamas kaip platesniø socialiniø reiðkiniø ar procesø raiðkos arena ar priemonë. Diskursas tuo paèiu pats yra savitas socialinis procesas ar socialinis veiksmas, tirtinas kaip savitiksliis studijø objektas.

Diskurso analizë yra specifinë metodologija, pritaikyta diskurso turinio (ðdreikõto kalboje ir komunikaciniame veiksmø) bei diskurso konteksto (apimanëio ir platesnius istorinius sociopolitinius, kultûrinius kontekstus, ir tiesioginà diskurso vykimo kontekstà, institucinà ar organizacinà sàrangà, diskurso dalyvius, jø tarpusavio santykius ir pan.) apdraðomajai bei analitinei dialektinës sàveikos analizei. Diskurso analizë esti analitiðkai turtinga – ji apima ávairius kalbos, suvokimo, sàveikos, visuomenës ir kultûros analizës lygius bei metodus. Diskurso analizë – tai ne dar vienas socialiniø tyrimø metodas, o greièiau esamø strategijø, metodø derinys, tam tikras jø trianguliacijos bûdas, specifinë metodologija, savyje talpinanti ávairias metodines prieigas. Bendriausia prasme diskurso analizë gali bûti skirstoma á raðytiniø tekstø arba pokalbiø analizæ. Taip pat galima ðskirti keletà pagrindiniø diskurso analizës metodologiniø tradicijø: lingvistinë apdraðomoji tradicija (etnometodologinës pokalbiø analizës, diferencinës tekstø analizës, pasakojamosios semiotikos ir kt. metodinës prieigos), funkcionalistinë tradicija (kokybinë bei kiekybinë kontent analizës, pokalbiø analizës funkcinës pragmatikos ir kt. metodinës prieigos), interpretacinë tradicija (objektyviosios hermeneutikos, etnografinës tekstø ar pokalbiø analizës bei kt. metodinës prieigos), kritiðkosios diskurso analizës tradicija.

Kritiðkoji diskurso analizës metodologinë tradicija siekia derinti lingvistinæ tekstø analizæ, socialinæ analizæ ir socialiai orientuotà kritikà. Kritiðkoji diskurso analizë apima ávairias autorines metodikas, kurios gali bûti apraðytos tik nurodant konkreèius jau atliktus tyrimus ir jø autorius. Straipsnyje teigiama, jog analizës modelio bei metodø pasirinkimas (kaip ir teorinis rëmas) kritiðkojoje diskurso analizëje visuomet esti eklektiðkas, pritaikytas specifiniams kiekvieno tyrimo tikslams. Svarbiausi ðskirtiniai kritiðkosios diskurso analizës metodologinës tradicijos bruoþai: dëmesys plaèiai suvokiamam kontekstui; kalbos kaip ðdreiðkianèios galios bei hegemonijos ar kitokius santykius bei dalyviø pasaulëþiûras, vertybines ar normø sistemas samprata; tyrëjo kaip subjektyvaus interpretatoriaus vaidmuo; interpretacinë ir aiðkinamoji analizës prigimtis; rezultatø atvirumas ir galima kaita; socialinë kritika ir praktinis rezultatø pritaikomumas socialiniø problemø sprendimui ar átakos raiðkai.

Potencialios kritiðkosios diskurso analizës taikymo sritys apima ávairias temas: ideologijø raiðka, vyravimo ar galios santykiai visuomenëje (moterø studijos, antisemitizmas, faðizmas, ksenofobija, kalbos vartojimas politikoje, kalbos vartojimas organizacijose), taip pat pritaikoma uþslëptø kalboje stereotipø, tautinio identiteto dimensijø, socialiniø pokyèiø ir kt. socialiniø reiðkiniø bei procesø analizei.

Gauta 2005 03 25

Literatûra

1. Chimombo, M. P. F.; Roseberry, R. L. 1998. *The Power of Discourse: An Introduction to Discourse Analysis*. Mahwah, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.
2. Dijk, T. A. van. 1985a. "Introduction: Discourse Analysis as a New Cross-Discipline", in *Handbook of discourse analysis: Disciplines of Discourse. Vol. 1*. Ed. by T. A. van Dijk. London: Academic Press: 1–10.
3. Dijk, T. A. van. 1985b. "Preface to the Four Volumes", in *Handbook of discourse analysis: Dimensions of Discourse. Vol. 2*. Ed. by T. A. van Dijk. London: Academic Press: P. xi–xiv.
4. Dijk, T. A. van. 1985c. "Introduction: Levels and Dimensions of Discourse Analysis" in *Handbook of discourse analysis: Dimensions of Discourse. Vol. 2*. Ed. by T. A. van Dijk. London: Academic Press: 1–11.
5. Dijk, T. A. van. 1985d. "Introduction: The Role of Discourse Analysis in Society", in *Handbook of Discourse Analysis: Discourse Analysis in Society. Vol. 4*. Ed. by T. A. van Dijk. London: Academic Press: 1–8.
6. Fairclough, N.; Wodak, R. 1997. "Critical Discourse Analysis", in *Discourse Studies: A Multidisciplinary Introduction. Vol. 2*. Ed. by T. A. van Dijk. London: SAGE Publications: 258–284.
7. Fairclough, N. 1992. *Discourse and social change*. Cambridge: Polity Press.

8. Fairclough, N. 1993. "Critical Discourse Analysis and the marketization of public discourse: the universities", in *Discourse & Society* 4(2): 133–168.
9. Fairclough, N. 1995. *Critical Discourse Analysis. The critical Study of Language*. London: Longman.
10. Grimshaw, A. D. 2003. "Genres, Registers, and Contexts of Discourse", in *Handbook of Discourse Processes*. Ed. by A. C. Graesser, M. A. Gernsbacher, S. R. Goldman. Mahwah: New Jersey: 25–82.
11. Harré, R.; Brockmeier, J.; Mühlhäusler, P. 1999. *Greenspeak: A Study of Environmental Discourse*. London, New Delhi: SAGE Publications.
12. Kress, G. 1985. "Ideological Structures in Discourse", in *Handbook of discourse analysis: Discourse Analysis in Society, Vol. 4*. Ed. by T. A. van Dijk. London: Academic Press: 27–42.
13. MacLure, M. 2003. *Discourse in educational and social research*. Buckingham: Open University Press.
14. Titscher, S.; Meyer, M.; Wodak, R.; Vetter, E. 2000. *Methods of Text and Discourse Analysis*. London: SAGE Publications.
15. Williams, G. 1999. *French Discourse Analysis: The Method of Post-Structuralism*. London: Routledge.
16. Wodak, R.; Reisigl, M. 1999. "Discourse and Racism: European Perspectives". *Annual Review of Anthropology*. No. 28: 175–199.
17. Wodak, R. 1996. *Disorders of Discourse*. London: Longman,
18. Wodak, R.; Cillia, R. de; Reisigl, M.; Liebhart, K. 1999. *The Discursive Construction of National Identity* (transl. A. Hirsch and R. Mitten). Edinburgh: Edinburgh University Press.

Audronė Teležienė

APPLICATION OF THE METHODOLOGICAL PRINCIPLES OF CRITICAL DISCOURSE ANALYSIS TO SOCIOLOGICAL RESEARCH

Summary

The analytical research of discourse as a comparatively new methodological tradition has recently experienced a growing intradisciplinary specialization, usually marked with confusion while defining the very notion of "discourse" and systematically presenting the possible variety of methodological principles. Author of the article presents a critical overview of most popular "discourse" definitions and draws out some main discourse elements relevant to sociological analysis. Following Teun A. van Dijk (1985b) and Titscher et al. (2000), author systematically presents some main discourse analytical traditions: linguistic descriptive, functional analytic, and interpretative. Special attention is given to the newly born methodological tradition of critical discourse analysis, which, as further argued in the article, might be very fruitful for sociological analysis. Author presents the theoretical background, basic principles and a variety of methodological approaches of critical discourse analysis. Also, areas of a possible application of the principles of this tradition to sociological research are discussed; for example, critical discourse analysis might be applied to research on national identity dimensions, expressions of ideologies, domination or power (feminist studies, xenophobia studies, etc.), language use in politics and media, etc.

Key words: discourse, discourse analysis, critical discourse analysis